

**GÜMRÜ, MOSKOVA VE KARS ANTLAŞMALARI
ÇERÇEVESİNDE ERMENİ SORUNU ÜZERİNE GENEL BİR
DEĞERLENDİRME**
**A General Evaluation on The Armenian Problem Through The Treaties of
Gyumri, Moscow and Kars**

Mehmet OKUR

Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
okur25@yahoo.com

Özet

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında, devleti meşgul eden en önemli konulardan biri olan Ermeni sorunu, kısa sürede uluslararası boyut kazanmış ve devletlerarasında imzalanan açık ve gizli anlaşmalarda yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesi ile ilk kez uluslararası bir metinde (Sevr Antlaşması'nda) Ermeni Devleti ile ilgili bir ifadeye yer verilmiş, daha sonrada bu ifadenin gerçeğe dönüşmesine çalışılmıştır.

İtilaf devletlerinin girişimleri ve yürütülen propagandanın etkisiyle uluslararası alanda kamuoyu desteğine sahip olan Ermeniler, Karadeniz'e çıkışı olan "Büyük Ermenistan"ı kurmaya çalışırken Türk Milli hareketi de, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgelerinin büyük bir çoğunluğunu Türklere oluşturduğunu yine uluslararası konferanslarda ispat etme gayretine düşmüştür. Ancak en somut ve gerçekçi adım Türklere Ermenilerin karşı karşıya buldukları Gümrü Barışıyla atılmıştır. Moskova ve Kars Antlaşmaları ile sağlamlaştırılan bu adım iki toplum ve iki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmesi için aslında önemli bir fırsat yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gümrü, Moskova, Kars, Antlaşma, Ermeni Sorunu

Abstract

In the last century of the Ottomans State, Armenian problem, one of the biggest issues that the government was occupied, got international dimension in a short time and took place in the confidential and non-confidential treaties among the states.

A statement about the Armenian State was first placed in an international document (in the Treaty of Sevres) with the defeat of Ottomans States in the First World War, and then tried to turn into the truth of this statement.

Turkish nation put effort to prove that the most of the Western Anatolia and Western Black Sea regions consisted of Turks in the international conferences again while the Armenians, who had the public support in the international field with the effect of conducted propaganda and attempts of entente powers, tried to establish the "Greater Armenia" reaching over the coasts of the Black Sea. However, the most concrete and the realistic step were taken via the treaty of Gyumri where the Turks and Armenians faced. This step, which was consolidated with the treaties of Moscow and Kars, created an important opportunity to improve the relations between two nations and two countries indeed.

Key Words: Gyumri, Moscow, Kars, Treaty, Armenian Problem

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında, devleti meşgul eden en önemli konulardan biri olan Ermeni sorunu, kısa sürede uluslararası boyut kazanmış, devletlerarasında imzalanan açık ve gizli anlaşmalarda yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesi ile ilk kez uluslararası bir metinde (Sevr Antlaşması'nda) Ermeni Devleti ile ilgili bir ifadeye yer verilmiş ve bu ifadenin kapsadığı bölgelerde "Büyük Ermenistan" kurulmaya çalışılmıştır.¹

İtilaf devletlerinin girişimleri ve yürütülen propagandanın etkisiyle uluslararası alanda kamuoyu desteğine sahip olan Ermeniler, Karadeniz'e çıkışı olan "Büyük Ermenistan"ı kurmaya çalışırken Türk Milli hareketi de, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgelerinin büyük bir çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu yine uluslararası konferanslarda ispat etme gayretine düşmüştür. Ancak en somut ve gerçekçi adım Türklerle Ermenilerin karşı karşıya buldukları Gümrü Barışı ile atılmıştır.

Taşnak Ermeni Cumhuriyeti'nin Türk topraklarına saldırısına son vermek ve işgal altındaki Türk topraklarını kurtarmak amacıyla harekete geçen Kazım Karabekir Kumandasındaki Türk ordusu 29 Eylül'de Sarıkamış'a, 30 Eylül'de Oltu'ya ve 30 Ekim'de Kars'a ulaşmış², ardında da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Ermeni Hükümeti'ne bir nota göndererek barış önerisinde bulunmuştur.³

Ermeniler, Türk Hükümeti'nin mütareke şartı olarak ileri sürdüğü silahların teslimi hususunun kendilerini Bolşevikler karşısında zor durumda bırakacağını ileri sürerek fakat esasında batıdan yardım geleceğini umarak bu öneriyi reddetmişlerse de⁴ Türk ordusunun yeniden harekete geçmesi üzerine mütareke şartlarının tamamını kabul ettiklerini bildirdiler. 18 Kasım'da imzalanan mütareke daha sonra 5 Aralık'a kadar uzatılmış, bu süreçte barış görüşmelerine de geçilmiştir.⁵

Gümrü'de gerçekleşen barış görüşmelerine TBMM adına Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamit Bey ve Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey katılırken Ermenistan Cumhuriyeti'ni ise Eski Başbakan Aleksander Hatisyan, Eski Maliye Bakanı Avram Gülhandaniyan ve İç İşleri Bakan Yardımcısı İstapan Gorganiyan temsil etmişlerdir.⁶

Askeri harekâta ağır bir yenilgiye uğrayan Ermenistan'ın hâlâ Doğu Anadolu'dan ve Doğu Karadeniz'den toprak talep etmesi⁷ barış görüşmelerine katılan Türk Heyeti'nde hem şaşkınlık hem de tepki yarattı.⁸ Nitekim Türk Heyeti görüşmelerin başında Ermeni delegelerden Sevr Antlaşmasını reddetmelerini istemiş ve Ermeni Delegasyonu, Sevr Antlaşmasını reddettiklerini yazılı olarak bildirmişlerdir (27 Kasım 1920).⁹ Türk Heyeti, ayrıca Ermeni Heyeti'ne verdiği notada, Ermeni isteklerinin tarihi, coğrafi, harsî, ırkî ve siyasî bakımlardan kabul etmenin mümkün olmadığı belirtilerek, barış müzakerelerinin devamının bu münasebetsiz iddialara nihayet verilerek Arpaçay'ın sınır olarak kabulüne bağlı bulunduğu bildirildi.¹⁰

Türk Heyeti'nin belirlediği sınırın kabul edilmesiyle başlanan görüşmeler 2/3 Aralık 1920 tarihinde bir anlaşmayla sonuçlandı. Buna göre,¹¹

"1. Türkiye ile Ermenistan arasındaki savaş durumuna son verilmiştir.

2. Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır, Aşağı Karasu'nun döküldüğü yerden başlayarak Aras Irmağı, Kekaç kuzeyine kadar Arpaçay, daha sonra Karahan Deresi, Tiğnis batısı-Büyük Kımlı doğusu-Kızıldaş-Büyük Akbaba Dağı çizgisinden oluşur. Sınır çizgisinin kesin biçimde belirlenmesi işi, bu antlaşmanın imzası gününden iki hafta sonra karma bir komisyonca yerinde yapılacaktır.

3. TBMM Hükümeti, ikinci maddede sözü geçen sınır ile Osmanlı sınırı arasında bulunup işbu antlaşma uyarınca Türkiye'de kalacak olan ve üzerine Türkiye'nin tarihsel, etnik ve hukuksal ilişkisi inkâr edilemez toprakların hukuksal durumu konusunda Ermenistan Cumhuriyeti istediği takdirde asıl halkının tümüyle geri dönmesinin gerçekleşebilmesi için Antlaşmanın onaylanmasından sonra üç yıl geçince plebisite başvurmayı kabul eder.

4. Emperyalist devletlerin kışkırtma ve özendirmeleri sonucu olarak, düzen ve güvenliği bozucu eylemlere bundan böyle imkân bırakılmaması yolundaki iyi niyeti nedeniyle, Erivan (Ermenistan) Cumhuriyeti, iç güvenliği korumağa yetecek düzeyde hafif silahlı jandarma kuvveti ve ülkeyi savunmaya ayrılan sekiz dağ ya da sahra topu ile yirmi makineli tüfeğe sahip ücretle tutulacak bin beş yüz askerden oluşan bir birlikten fazla bir askersel kuruluşa izin vermeyeceğini yükümlenir. Ermenistan'da zorunlu askerlik olmayacak ancak ülkeyi dış düşmanlara karşı savunmak için tahkimat yapmak ve bu tahkimata istediği kadar ağır toplar yerleştirmekte Ermenistan Cumhuriyeti özgürdür.

5. Barışın yapılmasından sonra Erivan'a yerleşecek Türkiye'nin siyasal temsilcisinin ya da Büyükelçisinin yukarıda sözü edilen konularda her zaman denetleme ve soruşturma yapmasına Erivan Hükümeti izin vermeği işbu antlaşma ile kabul etmiştir. Buna karşılık Ermenistan Hükümeti istemde bulunursa TBMM Hükümeti Ermenistan'a silahlı yardımda bulunmayı yükümlenir.

6. Bağlı taraflar, Büyük Savaş sırasında düşman ordularına katılarak kendi devletlerine karşı silah kullanmış ya da işgal altındaki topraklar üzerinde toptan kırımlara katılmış olanlar dışındaki göçmenlerin, eski sınırlar içindeki yurtlarına dönmelerine izin verir. Böylece ülkelerine döneceklerin en uygar ülkelerdeki azınlıkların yararlandıkları haklarından bütünüyle yararlanmalarını, karşılıklı olarak yükümlenirler.

Sıradan bir hüküm gibi görünen bu madde dikkatle incelendiğinde Ermenistan Hükümeti'nin bazı Ermenilerin düşman ordularına katıldığını, devlete karşı silah kullandıklarını ve katliam yaptıklarını kabul ettiği görülür. Türkiye'nin ise; ülkeden ayrılanların geri dönmelerini kabul etmesi, özel bir Ermeni düşmanlığı ve takıntısının bulunmadığını göstermesi açısından önemlidir.¹²

7. Altıncı maddede sözü geçen göçmenlerden iş bu antlaşmanın

onayı ve onay belgelerinin verişimi gününden sonra bir yıl süre içinde yurtlarına dönmeyenler o maddenin verdiği haklardan yararlanamayacakları gibi tasarruf haklarına ilişkin savları da geçerli olmayacaktır.

8. TBMM Hükümeti iki yıldan beri silâh altında tutmak zorunda kaldığı ordunun büyük harcamalar gerektirmiş olmasına karşın, Ermenistan'a karşı girişmek zorunluluğunda kaldığı savaş nedeniyle hakkı olan zarar gideriminden, benimsenip açıklanan insancıl ve hukuksal ilkelere uymak isteği ile vazgeçmiştir. Bundan başka taraflar büyük savaş sırasında ortaya çıkan zorluklar ve tasarruf hakkındaki değişikliklerin gerektirdiği zarar gideriminden de aklanmışlardır.

9. TBMM Hükümeti Erivan Cumhuriyeti'ne, 2. maddede belirlenen sınır içinde egemenliğini bütünüyle geliştirmek ve güçlendirmek üzere içtenlikle yardımda bulunmayı yükümlenir.

10. Erivan Cumhuriyeti TBMM'ce kesinlikle reddedilmiş olan (Sevr) Antlaşmasını hükümsüz sayıp bunu ve kimi emperyalist hükümet ve siyasal çevreler elinde bir kıskırtma aracı olan Avrupa ve Amerika'daki Temsilci Heyetlerini geri çağırmayı, bundan böyle iki ülke arasındaki her türlü yanlış düşünceleri ortadan kaldırmak iyi niyetiyle yükümlendiğini açıklar. Ermenistan Cumhuriyeti barış ve esenlik içinde gelişmesini sağlama ve Türkiye'nin komşuluk haklarına saygılı olma doğrultusundaki iyi niyetlerinin bir kanıtı olmak üzere, emperyalist amaçlar güderek, iki ulusun barış ve esenliğini tehlikeye sokan haris, savaşçı kişileri hükümet yönetiminden uzak tutmayı yükümlenir.

11. Ermenistan Cumhuriyeti'nin toprakları üzerinde yaşayan Müslüman halkın haklarını korumak ve onların dinsel ve kültürel özellikleri içinde gelişmelerini sağlamak için, toplumsal biçimde örgütlenmelerini, müftülerin doğrudan doğruya Müslüman toplumca seçilmesini ve yerel müftülerin seçecekleri Baş Müftünün memurluk görevinin TBMM Şer'iyeye Vekâleti'nce onaylanmasını kabul ederek yükümlenir.

12. Bağlı tafralardan her biri, karşı tarafla ilintili kişi ve malların kendi demiryolları ve genellikle tüm ulaşım yolları üzerinden özgürce geçmelerini ve öteki tarafın denize ya da herhangi bir ülkeye transitini, hiçbir biçimde engellememeği yükümlenir. Türkiye Hükümeti, Şerur, Nahcivan, Şahtahtı ve Culfa yoluyla İran ve Ermenistan arasında transit işlerin serbestliğini sağlar. Ermenistan Hükümeti, Azerbaycan, İran, Gürcistan ve Türkiye arasında eşya, araba, vagon ve tüm transit işlerden

vergi almamağı yükümlenir.

Türkiye Devleti, varlık ve yaşamına emperyalistler tarafından girişilmesi kesinlikle beklenen yıkıcı kışkırtmalara karşı koymak zorunluluğunda bulunduğundan, genel barışın gerçekleşmesine değin ulaşım serbestliğini bozmamak koşulu ile dördüncü maddede sözü edilen sayıdan fazla silah sokulmamasını önlemek için, Erivan Cumhuriyeti içindeki demiryolları ve ulaşım yollarını denetim ve gözetim altında bulunduracaktır. Emperyalist devletlere ilintili resmi olmayan heyetlerin bu ülkeye girme ve sızmalarına taraflar engel olacaklardır.

13. TBMM Hükümeti, devletin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü tehdit edebilecek saldırılara karşı, işbu antlaşmanın Erivan Cumhuriyeti'ne sağladığı haklara zarar gelmemek koşulu ile Ermenistan içinde geçici olarak askersel önlemler alabilir.

14. Erivan Cumhuriyeti'nce herhangi bir devletle yapılmış olan tüm antlaşmaların Türkiye'yi ilgilendiren ya da Türkiye'nin çıkarlarına zarar hükümlerini geçersiz saymayı bu cumhuriyet kabul eder ve yükümlenir.

15. Bağlı taraflar arasında antlaşmanın imzalanmasından sonra ticaret ilişkileri başlayacak ve taraflar büyükelçi ve konsolos atayabilecekler.

16. Telgraf, posta, telefon, konsolosluk ve ticarete ilişkin bağitlar alt komisyonlarca işbu antlaşma hükümleri uyarınca yapılacaktır. Bununla birlikte komşu ülke ve işgal altındaki topraklar ile Ermenistan arasındaki demiryolu, telgraf ve posta ulaşımının bu antlaşma imza edilir edilmez, başlamasına Türkiye Hükümeti'nce izin verilecektir.

17. Bu antlaşma gereğince Ermenistan'a ait olup Türk ordusu işgali altında bulunan toprakların boşaltılması ve tutsakların geri verilmesi ve değiştirilmesi, antlaşmada Ermenistan Hükümeti'ne ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesinden sonra gerçekleştirilecektir. Alıkonulan siviller ve devlet ileri gelenleri serbest bırakılacaktır. Tutukluların serbest bırakılma işi alt komisyonca yerine getirilecektir.

18. İşbu antlaşma bir ay içinde onaylanarak, onaylanmış örnekleri Ankara'da verişilecektir.

Bu hükümlere olan inançla yukarıda adları yazılı yetkili

temsilcilerin işbu barış ve dostluk antlaşmasını imza etmişlerdir. Antlaşma iki örnek olarak 2 Aralık 1920 günü Gümrü (Aleksandropol)'de düzenlenmiştir. Anlaşmazlık çıkınca Türkçe metine başvurulacak çözümlenecektir.”

Gümrü Antlaşması incelendiğinde Türkiye – Ermenistan ilişkilerine yön verecek ve tartışmalara ışık tutacak şu hususlar dikkati çekmektedir:

1. Misak-ı Milli'nin Kafkasya sınırı için öngördüğü 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi çizgisinin Ermenistan kesimi, 1828'de İran'dan Rusya'ya geçen ve 1918'den beri Ermeni işgalinde olan Iğdır ve Tuzluca ilçeleri ile birlikte, Kars bölgesinin geri alınmasıyla gerçekleşmiştir. Bu çizgi bir yıl sonra Sovyet Rusya ile Moskova'da ve federe bir Sovyet Cumhuriyeti haline gelen Ermenistan ile Kars'ta imzalanacak olan antlaşmalara da temel olacaktır.

2. Türkiye, belirlenen sınır ile daha önceki sınır (1914) arasındaki toprakların geleceğinin göç eden Ermenilerin yerlerine dönmesinden sonra bir plebisitle saptanması imkânı tanımıştır ki bu durum TBMM Hükümeti'nin bölgedeki Türk çoğunluğundan hiçbir kuşku duymadığını ve dünya kamuoyu önünde ABD Başkanı Wilson'un şampiyonluğunu yaptığı “self-determinasyon” ilkesine saygılı olduğunu göstermektedir. Ancak Moskova Antlaşması'na böyle bir hüküm konulmadığından söz konusu bölgede bir plebisit yapılmamıştır.

3. Antlaşmanın 6. maddesine dikkat edildiğinde Ermenistan Hükümeti'nin bazı Ermenilerin düşman ordularına katıldığını, devlete karşı silah kullandıklarını ve katliam yaptıklarını kabul ettiği görülür ki bu durum Osmanlı Hükümeti'nin aldığı tehcir kararının temel nedenlerinden birini oluşturmaktaydı.

4. Gümrü Antlaşması'nın üzerinde durulması gereken bir diğer önemli maddesi ise, Ermenistan'ın Sevr Antlaşmasını hükümsüz saymayı kimi emperyalist hükümet ve siyasal çevreler elinde bir kışkırtma aracı olan Avrupa ve Amerika'daki Temsilci Heyetlerini geri çağırması ve emperyalist amaçlar güderek, iki ulusun barış ve esenliğini tehlikeye sokan haris, savaşçı kişileri hükümet yönetiminden uzak tutmayı kabul ettiğini belirten 10. maddesidir. Bu madde ile Ermeniler, Türkiye üzerindeki başta siyasî olmak üzere çeşitli iddialarının aslında gerçeği yansıtmadığını, olaylara yön verenlerin dolayısıyla Ermeni halkını Türklerle çatışmaya sürükleyenlerin emperyalist güçler olduğunun ortaya konulmuştur.

5. Bu antlaşma ile Ermeni sorunu tarihsel gerçekler doğrultusunda bir çözüme kavuşturulmuştur.

6. Antlaşma iki ülke ve iki toplum arasında iyi komşuluk ve dostluk ilişkileri için yeni bir başlangıç oluşturmuştur.

Gümrü Antlaşması ile Türkiye'nin iç ve dış politikasını bir süredir meşgul eden Ermeni sorunu büyük ölçüde çözülmüştü. Ancak Ermenistan'da meydana gelen iktidar ve rejim değişikliği barış sürecini tehlikeye attı.¹³ Nitekim Erivan'da kurulan Bolşevik rejimi Gümrü Antlaşması'nı sert bir dille eleştirirken, Erivan'daki Sovyet temsilcisi Legrand ise, Sovyet Rusya'nın Zangezör ve Nahçıvan bölgelerinin Ermenistan'a verileceğini bildirerek yeni hükümete cesaret vermiştir.¹⁴ Buna rağmen Ermenistan'daki yeni rejim daha fazla ileri gidememiş, sorun Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında imzalanacak olan Moskova Antlaşması'nda çözümlenmiştir.

Bu arada Ardahan ve Batum henüz işgalden kurtarılamamış, Türkiye-Gürcistan sınırı belirlenmemişti. Gürcüler, Çarlık Rusyası'nın çöküşü ve Bolşeviklerin savaştan çekilmesinden sonra önce Ardahan'ı, İngilizlerin boşaltmasından sonra da Batum'u işgal etmişlerdi.¹⁵ TBMM Hükümeti ise Gürcistan'ın bu oldubittisini kabul etmeyerek Gürcü Hükümeti nezdinde diplomatik girişimde bulunduğu gibi, yoğun Türk ve İslam nüfusunun yaşadığı Ardahan, Ahıska, Ahılkelek, Batum ve Artvin'e doğru harekât da başlattı. Aynı dönemde Gürcistan'ın Bolşevik saldırısı ile de karşı karşıya kalması bu bölgelerin Mart 1921 başlarında bu bölgelerin Türk birliklerinin kontrolüne girmesini kolaylaştırdı.¹⁶ Ancak çok geçmeden Tiflis'te Sovyet Gürcistan'ının ilan edilmesi ve Gürcülerin Batum ve çevresini Bolşeviklere teslim etmeyi kabul etmesi bu bölgenin statüsünü karmaşık hale getirdi.¹⁷

Batum ve çevresi üzerinde hâkimiyet mücadelesi devam derken TBMM Hükümeti ile Bolşevik Rus yönetimi arasında bir işbirliği ve ittifak görüşmeleri de sürmekteydi. Ermenilere yönelik yapılan askeri harekât nedeniyle zaman zaman kesintiye uğrayan bu görüşmeler, Türk askeri birliklerinin Batum'a girmesi ile kopma noktasına geldi.¹⁸

Bolşeviklerle yaşanan bu gerginlik, gerek Sovyetlerin ABD-İngiltere-Fransa bloğu karşısında duyduğu endişe gerekse TBMM Hükümeti'nin Batum üzerindeki haklarından vazgeçmesi ile sona erdi ve 16 Mart 1921'de Moskova'da bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzalandı.¹⁹

Antlaşmaya TBMM adına, İktisat Vekili Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Sovyet Rusya adına, Hariciye Komiseri Çiçerin, Merkez Yürütme Komitesi Üyesi Celal Korkmazof imzaladı.²⁰

16 maddeden oluşan ve daha başlangıç kısmında, tarafların “ulusların kardeşliği” ilkesini ve her kavmin kendi geleceğini serbestçe saptama hakkına sahip olması gerektiğini vurgulayan²¹ bu antlaşmanın Türk-Ermeni ilişkilerini ilgilendiren maddeleri şunlardır.²²

“Bağıtlı taraflar, içlerinden birine zorla kabul ettirilmek istenilecek her hangi bir barış Antlaşması ya da uluslararası bir bağıtı tanımamak konusunda görüş birliği içindedirler. Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümeti bugün Türkiye Büyük Millet Meclisi’nce temsil edilmekte olan Türkiye Ulusal Hükümeti tarafından tanınmamış Türkiye’ye ilişkin hiç bir uluslararası bağıtı tanımamağı kabul ederler. İşbu Antlaşmada yazılı “Türkiye” terimi ile İstanbul’da toplanan Osmanlı Millet Meclisince kabul edilip açıklanan ve tüm devletler ile basına bildirilen 28 Ocak 1336 (1920) tarihli Misak-ı Milli’nin kapsadığı topraklar anlaşılır.

Türkiye’nin kuzeydoğu sınırı, Karadeniz kıyısında bulunan Sarp Köyü’nden başlayarak Hedis Meta Dağı –Şavşat Dağı’nda suların bölündüğü çizgi – Kani Dağı ve oradan sürekli olarak Ardahan ve Kars Sancaklarının yönetim sınırlarının kuzeyini izleyerek Aşağı Kara Su’yun döküldüğü yere varan çizgi ile belirlenmiştir” (Madde: 1).

“Bağıtlı taraflar işbu Antlaşma Nahcivan bölgesinin koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşulu ile Azerbaycan’ın koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda anlaşmışlardır” (Madde: 3).

“Bağıtlı taraflar iki ulus arasında şimdiye dek yapılan tüm antlaşmaların kendilerinin karşılıklı çıkarlarına uygun olmadığını kabul ederler” (Madde: 6).

“1918 yılından önce Rusya’ya bağlı iken, üzerinde Türkiye’nin egemenlik hakkı olduğu Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümeti’nce işbu antlaşma ile kabul olunan topraklar halkından her isteyen Türkiye’yi özgürce terk edebilecek ve eşyasını, mallarını ve paralarını birlikte götürebileceklerdir. İşbu antlaşma ile Türkiye tarafından

egemenlik hakkı Gürcistan'a terk edilen Batum arazisi halkından her kimse de özdeş hakka sahiptir” (Madde: 12).

“İşbu Türk-Rus Antlaşması'nda Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine ilişkin hükümlere Türkiye ile bu cumhuriyetler arasında yapılacak antlaşmalarda uyulmasını zorunlu kılmak için Rusya söz konusu Güney Kafkasya Cumhuriyetleri katında gerekli girişimlerde bulunmayı yükümlenir” (Madde: 15).

Bugün de geçerliliğini sürdüren²³ Moskova Antlaşması ile Türk milletine dayatılan ve içeriğinde “Ermenistan'a bırakılacak toprakların da yer aldığı Sevr Antlaşması büyük bir devlet tarafından geçersiz sayıldığı gibi, Çarlık Rusyası ile Osmanlı Devleti arasında cereyan eden 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında imzalanan ve Ermenilerle ilgili özel hükmün yer aldığı Ayastefanos Antlaşması da hükümsüz kınılıyordu.²⁴

Gümrü Antlaşması ile belirlenen Türkiye – Ermenistan sınırı Moskova görüşmelerine de konu olmuş ve iki ülke arasındaki sınır Gümrü'de kararlaştırılan metin üzerinde yapılan ufak-tefek değişikliklerle kabul edilmiş ve onaylanmıştır.²⁵ Bu durum Bolşevik Ermeni hükümetinin sert bir şekilde eleştirdiği Gümrü Antlaşması'nın Sovyet Rusya tarafından da kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim İstanbul'da yayınlanan Ermeni Cagadamarad Gazetesi, Moskova Konferansı'nda Bolşeviklerin Milliyetçiler ile Ermenistan Hükümeti arasında imzalanan Gümrü Antlaşması'nı tasdik ettiklerini ve Türk murahhası Yusuf Kemal'in durumu Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdiğini yazıyordu.²⁶

Moskova'da görüşülen bir diğer konu, Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri Nahçıvan'dı. Türk heyeti Nahçıvan'ın ahalisinin Türk olduğunu, bura ahalisinin can güvenliği için Türk ordusunu davet ettiğini, dolayısıyla Türkiye'nin himayesinde bulunduğunu ancak başka bir devlete devredilmemek şartıyla Türkiye'nin bu hamiliği Azerbaycan'a devredebileceğini bildirdi. Rus heyeti ise, Türkiye'nin hamiliğini devretmesi formülünün bölge halkının milli onuru ile çeliştiğini, esasen antlaşmanın bu konudaki maddelerinin ihlalinin bütün anlaşmanın ihlali anlamına geleceğini bu nedenle karar metnine özel güvenceler konulması gerektiğini bildirdi ve Nahçıvan'a Azerbaycan'ın himayesi altında özerklik verilmesini teklif etti. Türk heyetinin isteği üzerine bu teklifin ikinci kısmı şu şekilde düzeltildi:

“Azerbaycan hiçbir şart altında bu himayeciliği hiçbir üçüncü devlete bırakmayacaktır. Nahçıvan'ın kendi sınırları da askeri uzmanlar

tarafından belirlenmelidir.²⁷

Rus heyetinin Nahçıvan – Ermenistan sınırının yeniden gündeme gelebileceği ve bu konuda Moskova'nın kontrolünde Azerbaycan ile Ermenistan arasında görüşmeler olabileceğinden söz etmesi üzerine ise, Türk heyeti, Türkiye'nin doğu sınırının güvenliği açısından bu konunun çok önemli olduğunu, bu konuda Azerbaycan ve Ermenistan arasında kesinlikle bir görüşme yapılmaması ve sorunun burada bir çözüme kavuşturulması gerektiğini ifade etmiştir.

Böylece Nahçıvan – Ermenistan sınırı ve bölgenin güvenliği ile ilgili konu Türkiye'nin çekinceleri doğrultusunda imza edilmiş oldu.²⁸

Moskova Antlaşması'nın ikinci maddesi ile Batum'un Gürcistan'a bırakılması TBMM Hükümeti'nin verdiği tek ödün idi. Bununla beraber, batılı devletlerle anlaşmazlık ve çatışma içinde bulunduğu bir sırada yapılan bu antlaşma Türkiye için büyük başarı idi. Zira büyük bir devlet TBMM Hükümeti'ni resmen tanımış, Türk devletini parçalayan, bağımsızlığını ortadan kaldıran anlaşmayı (Sevr'i) kabul etmediğini ilan etmiştir. Ayrıca Sovyet Rusya bu siyasî destekten başka Türkiye'ye önemli miktarda para, silah ve araç-gerek desteğinde bulunmuştur.²⁹

Moskova Antlaşması gereğince Kafkas Cumhuriyetlerinin bu antlaşma hükümlerini kabul ettiklerini kanıtlayan bir belgenin düzenlenmesi, bu belgenin Kars'ta verişilmesi kararı (Madde 15 ve 16), Türk birliklerinin antlaşmada belirlenen sınırlar gerisine çekilmesi ve Türkiye'ye yerleştirilmiş olan Wrangel ve Denikin ordusundaki subayların serbest bırakılması gibi hususlar 1921 yazı boyunca hem Sovyet Rusya'yı hem de TBMM Hükümeti'ni meşgul eden konular olmuştur. Bu konuların hallolunması, anlaşmazlıkların bir an önce giderilmesi ve taraflar arasında tam bir güven ortamı yaratılması gerekiyordu.³⁰

İşte belirtilen bu eksiklikleri tamamlamak ve pürüzleri çözmek için taraflar Kars'ta bir araya geldi. TBMM Hükümeti'ni Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Burdur Milletvekili ve Bayındırlık Bakanlığı eski Müsteşarı Muhtar ve Türkiye'nin Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket Bey'lerin temsil ettiği Kars görüşmelerinde Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'ni Dışişleri Komiseri İskinaz Maradya ve İçişleri Komiseri Boğuz Makizyan, Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'ni Devlet Denetimi Halk Komiseri Behbut Şah Tahtineski, Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'ni Kara ve Deniz

Kuvvetleri Halk Komiseri Şalva İlyava, Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Sivanidze, Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti'ni ise Letonya'daki Temsilcisi Jak Halski temsil etmiştir.³¹

“1921 Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması” başlığını taşıyan Kars Antlaşması, esasında Türkiye ile Sovyet Rusya arasında cereyan bazı sorunları çözmek ve Moskova Antlaşması hükümlerinin Kafkas Cumhuriyetlerince de onaylanmasını sağlamak amacıyla toplanmıştı. Ancak Ermenilerin Rusya nezdinde girişimde bulunarak özellikle tuz madenlerinin bulunduğu Kulp ve tarihî Ani Harabeleri'nin Ermenistan'a bırakılmaları yönündeki sınır değişikliği talepleri³² görüşmelerin bir süre uzamasına neden olmuştur.³³

Rus delegasyonunun Ermeniler lehine yapmak istediği bu değişiklik TBMM Hükümeti'nin kararlı tutumu ile sonuçsuz kalmış³⁴, Türkiye – Ermenistan sınırında herhangi bir yeni düzenlemeye gidilmemiş³⁵, Türkiye'nin Batum Limanı'ndan yararlanma ve bu bölgeyi Gürcistan'a bıraktığını belirten özel madde dışında Moskova'da belirlenen hususlar Kars Antlaşması'nın da esasını teşkil etmiştir.

20 madde ve üç ekten oluşan Kars Antlaşması'nın Türk-Ermeni ilişkilerini ve Ermeni sorununu doğrudan ilgilendiren maddeleri ise şunlardı:³⁶

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri Hükümetleri Bağlı Tarafların ülkelerinin parçalarından bulunan topraklar üzerinde daha önce egemenlik haklarını kullanmış olan Hükümetler arasında kararlaştırılmış olup söz konusu topraklara ilişkin antlaşmalar ile üçüncü hükümetler arasında yapılmış Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine ilişkin antlaşmaları geçersiz sayarlar. Moskova'da 16 Mart 1921 (1337) günü imza edilen Türk-Rus Antlaşması bu madde hükmünün dışında tutulmuştur” (Madde: 1).

“Bağlı taraflar, içlerinden birine zorla kabul ettirilmek istenilecek her hangi bir barış Antlaşması ya da uluslararası bir bağıtı tanımamak konusunda görüş birliği içindedirler. Bu antlaşma gereğince, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri Hükümetleri Türkiye'ye ilişkin olup da bugün Büyük Millet Meclisince temsil edilen Türkiye Hükümetinin tanımadığı hiç bir uluslararası bağıtı tanımamağı kabul ederler. İşbu Antlaşmada yazılı “Türkiye” terimi ile İstanbul'da toplanan

Osmanlı Millet Meclisince kabul edilip açıklanan ve tüm devletler ile basına bildirilen 28 Ocak 1336 (1920) günkü Misak-ı Milli'nin kapsadığı topraklar anlaşılır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'a ilişkin olup bu ülkelerin bugün Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyetlerince temsil olunan Hükümetlerince tanınmayan hiç bir uluslararası bağıtı tanımamağı kabul eder” (Madde: 2).

“Ermenistan Azerbaycan ve Gürcistan Sovyetler Cumhuriyetleri Hükümetleri Kapitülasyonlar yönteminin her ülkenin ulusal gelişmesinin özgürce sürmesi ve egemenlik haklarının bütünüyle kullanılmasıyla bağdaşmadığını kabul ederek, Türkiye’de bu yöntemle herhangi bir biçimde ilişkili her türlü yetkilerin ve hakların kullanılmasını geçersiz ve kaldırılmış sayar” (Madde: 3).

“Türkiye'nin kuzey - doğu sınırı Karadeniz kıyısında bulunan Sarp Köyünden başlayarak Hedis Meta Dağı – Şavyet Dağında suların bölündüğü çizgi - Kani Dağı ve oradan, sürekli olarak, Ardahan ve Kars Sancaklarının eski yönetim sınırlarının kuzeyini ve Arpaçay ile Aras ırmaklarının talveğini Nizni - Kara Su'yun döküldüğü yere dek izleyen çizgi ile belirlenmiştir. (Sınırın ayrıntıları ve buna ilişkin işler için I ve II sayılı Ekler ile Bağlı Taraflarca imzalanmış ilişik haritaya başvurulması. Antlaşma metni ile harita arasında çelişki bulunursa Antlaşma metni haritaya yeğ tutulacaktır.) Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümetinin bir temsilcisinin de katılmasıyla eşit sayıda üyelerden oluşacak bir Karma Sınır Çizme Komisyonu topraklar üzerinde sınırı ayrıntılarıyla saptamak ve sınır işaretlerini koymakla görevlidir” (Madde: 4).

“Türkiye Hükümeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Sovyetler Hükümetleri işbu Antlaşmanın III sayılı ekinde belirtilen sınırlar içinde olmak üzere, Nahcivan bölgesinin Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerk bir ülke oluşturulması konusunda anlaşmışlardır” (Madde: 5).

“Bağlı Taraflar, toprakları üzerinde, karşı taraf ülkesinin ya da ona bağlı topraklardan birinin Hükümeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların kurulmasını ya da yerleşmesini ve öteki ülkeye karşı savaşım amacıyla olan grupların yerleşmesini hiç bir zaman kabul etmemeği yükümlenirler” (Madde: 10).

“1918 yılından önce Rusya’ya bağlı iken, üzerinde Türkiye’nin egemenlik hakkı doğrulanan topraklar halkından olup Türk uyrukluğundan çıkmak isteyenler eşyasını, mallarını ve paralarını birlikte alarak Türkiye’yi özgürce terk etmek hakkına sahip olacaklardır. Bunun gibi egemenlik hakkı Türkiye tarafından Gürcistan’a bırakılmış olan toprakların halkından olup da Gürcistan uyrukluğundan çıkmak isteyenler, eşya ve mallarını yanlarını ya da bunların karşılığı parayı birlikte alıp Gürcistan’ı terk etme hakkına sahip olacaklardır” (Madde: 13).

Antlaşma maddelerinden de anlaşılacağı üzere gerek sınırlar gerekse diğer hükümler açısından (sınırların daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmesi dışında) yedi ay önce Moskova’da imzalanan mutabakatın bir benzeridir. Bununla beraber Moskova Antlaşmasıyla elde edilmiş kazanımlar Kafkas cumhuriyetleri tarafından da kabul edilip yükümlenilmiştir. Bu bağlamda Türkiye ile Ermenistan arasında herhangi bir sorunun kalmadığı yeniden tespit edilmiştir. Bu durum yalnızca tarihsel gerçeği ifade etmemekte taraflar arasında hukuki bir güvence de olmaktadır³⁷

SONUÇ

Bir birbiriyle bağlantılı bir süreç sonunda imzalanan Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları birbirini tamamlayan ve kendi özel bağlamında anlaşılması gereken metinler olup çoğunluğunu Türk halkının oluşturduğu Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Kafkasya üzerindeki Ermeni iddialarını sona erdirmiştir.

Aynı zamanda bu antlaşmalar bugün “Ermeni Sorunu” ve bu çerçevede dillendirilen iddiaların cevaplandırmak bakımından başvurulması gereken en temel hukuki kaynaklardır. Bu durum Türkiye’ye yönelik asılsız ve sözde soykırım iddialarına karşı takip etmesi gereken politikanın mihverini tayin edebilecek bir özelliğe de sahiptir. Çünkü Ermenilerin talep ettikleri ve dile getirdikleri iddiaların hemen hemen hepsi bidayetinden sonucuna kadar bütün aşamalarında önce Ermenistan yönetimi, sonra Sovyet yönetimi tarafından mutabakata bağlanıp sonuçlandırılmıştır.

Bölgesel bir bağit niteliği taşıyan bu antlaşmaların uluslararası alanda sık sık gündeme getirilmesi, hatta belirtilen antlaşmalar öncesi yaşanan gelişmelerin, karşılıklı iddiaların ayrıntılı bir şekilde işlenmesi ve her bir anlaşma ile ilgili tutanakların kamuoyunun bilgisine sunulması gerekmektedir. Zira Kars Antlaşması’yla bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırı, Ermenistan tarafından da tanınmış, daha sonra bu anlaşmanın geçersiz

olduğuna dair bir belge de imzalanmamıştır.

Bu siyasi metinler ortadayken Ermeni iddialarını çürütmek için belge peşinde koşmak ve sorunu tarihçilere havale etmek en basit deyimiiyle çözümlü zorlaştırmaktan başka bir şey ifade etmemektedir. Günümüze kadar devam eden malum iddialar siyasidir ve Türk Hükümetleri bu iddialar karşısında geçerliliğini koruyan Moskova ve Kars antlaşmalarını esas alarak politika izlemelidir. Ermeni olayları, Ermeni nüfusu veya buna benzer konular ancak tarihin birer konusu olarak işlenebilir ve politikacılara ek bilgi sunabilir.

Aksi takdirde gerek Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında gerekse daha sonraki dönemlerde imzalanan her anlaşma tartışmaya açıdır ki, bu durum Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını tehlikeye sokacak yeni sorunları gündeme getirecektir.

DİPNOTLAR VE KAYNAKLAR

¹ Sevr Antlaşması'nın siyasi hükümler kısmında Ermenistan ile ilgili doğrudan altı maddeye (88-93) yer verilmiştir. Antlaşmanın 88. maddesinde, Türkiye'nin, "Ermenistan'ı müttefik devletler gibi hür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığı" belirtilirken, 89. maddesi, "Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer anlaşma yapan devletler Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın tespiti ABD Cumhurbaşkanı'nın hakemliğine havale ve bunun vereceği kararı ve Ermenistan'ın denize çıkış yerine ve adı geçen sınıra komşu Osmanlı arazisi üzerinde askeri tertibatın ilğasına (demilitarizasyon) dair olmak üzere tespit edeceği bütün hükümlerini kabul etmeyi kararlaştırmışlardır." Şeklinde düzenlenmiştir. 90. maddede ise "89. madde gereğince tespit edilecek sınır adı geçen vilayetlerin kısmen veya tamamen Ermenistan'a bırakılmasına gerek bulunduğu takdirde Osmanlı Devleti adı geçen karar tarihinden itibaren terk edilen arazi üzerindeki bütün hukuk ve tasarruflarından feragat ettiğini şimdiden açıklar. Bu antlaşmanın Türkiye'den ayrılan araziye uygulanacak hükümleri o andan itibaren adı geçen araziye de uygulanacaktır..." ifadesi yer almaktaydı. Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri I, Ankara, 1953, s. 559-560; M. Cemil Bilsel, Lozan I, İstanbul, 1998, s. 314-315; Temuçin F. Ertan, "Sevr, Gümrü ve Lozan Antlaşmaları Çerçevesi'nde Ermeni Sorunu", Uluslararası Türk-Ermeni Tarih ve Kültürel Sempozyumu Bildirileri (27-28 Kasım 2001), Ankara, 2003, s. 63.

² Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz II (Sadeleştiren: Faruk Özergen), İstanbul, 1993, s. 174-185.

³ TBMM Hükümeti'nin, Ermeni Hükümeti'ne sunduğu barış önerisinde geçen ifadeler dikkati çekmektedir. Bu öneride; Türklerin Ermenistan'ı yok etme,

istiklalini ortadan kaldırma veya her ne surette olursa olsun hukukunu iptal etme yolunda ne şimdi ne de geçmişte herhangi bir eylemde bulunmadıkları, bundan sonra da bulunmayacaklarına dair gerekli teminat verilerek Ermeni hükümetinde de aynı yönde hareket etmesi istenmekte ve Ermenilerin doğuda İngiliz emperyalizminin bir aleti olmaktan artık vazgeçmesi gerektiği bildirilmekteydi. Yine aynı notada Türklerle Ermeniler arasında 1918'e kadar devam eden kanlı mücadelenin asıl nedeninin Çarlık Rusyası'nın Doğu Anadolu'ya hâkim olmak için çevirdiği entrikalar olduğuna vurgu yapılarak şimdi de İngiliz emperyalizminin Irak'ı zapt edip İran ve Bakü'nün petrol bölgelerini ele geçirmeyi amaçladığını, bu süreçte Ermenistan'ın da İngilizlerden yardım alarak Türkiye'ye karşı düşmanca faaliyetler içersinde olduğunu, emperyalistlere karşı tek başına mücadele den Türkiye'nin kendi hayatına Ermenilerin kastetmelerine ve şark vilayetlerini istila ederek İngiliz ordularıyla işbirliği yapıp Türkiye'nin hürriyet ve istiklalini yok etmesine müsaade etmeyeceklerini, Türk kuvvetlerinin bu yüzden harekete mecbur kaldığını fakat çarpışmaya son vermek için hiçbir fırsatı kaçırmak istemedikleri de belirtilmekteydi. Hakimiyet-i Milliye, 11 Teşrin-i Sani 1336 / 11 Kasım 1920.

⁴ Nitekim İngiltere Dışişleri bakanlığı yetkililerinden Francis Osborne, konuyla ilgili şu açıklamayı yapmıştı: "Türklerin yaklaşık olarak 8.000 ve Ermenilerin -bir kısmı yalnızca kâğıt üzerinde de olsa- 35.000 askeri vardır. Ermenilere silah gönderdik, Yunanlılarda savaş araç-gereci gönderdi. Ayrıca onlara yakıt ve taşıt gönderiyoruz. Ermeniler, bu Türklerin hesabını görebilir, başarısız olurlarsa Gürcistan onların yardımına gidecektir. Hatta Gürcüler, Gürcistan'da asker çağında olan 5.000 Ermeni'yi Ermenistan'a göndermeyi önerdi." Paris'teki Ermeni delegasyonu da, Müttefikleri, Trabzon'u işgale ve Türklerle Bolşeviklere karşı Ermenilere yardıma çağırıyordu. Salahi R. Sonyel, Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı (Yeni Belgelerle), (1918-1923), Ankara, 2008, s. 938-939.

⁵ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz II, s. 187; Ömer Erden, Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu (Antlaşmalar, Protokoller, Problemler), (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2009, s. 84.

⁶ İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945), Ankara, 2000, s. 19.

⁷ 27 Kasım 1920 günü gerçekleşen Türk-Ermeni barış görüşmelerinde Ermeni heyeti, Ermeniler için hayati öneme haiz olan bir Ermenistan'ın yaratılması ve bölgedeki Ermeni nüfus çoğunluğunu ileri sürerek, Van, Eleşkirt ve Karadeniz'de liman yapmak üzere Hopa civarının kendilerine verilmesini istemişlerdi.

⁸ Halit Eken, Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızade Hamit Bey, İstanbul, 2008, s. 592-593.

⁹ Bu söze rağmen Ermeni Heyeti ertesi gün, Türk Heyetine Van, Eleşkirt, Viçe, Hopa ve Bardız'ın Ermenistan'a bırakılmasını isteyen yeni bir nota daha sunmuştu. ATASE, İSH, K. 1037, B.25, G.25.

¹⁰ Eken, Bir Milli Mücadele Valisi Kapancızade Hamit Bey, s. 593.

¹¹ Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I. s. 17-23; Erden, Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu, s. 101-103.

¹² Temuçin F. Ertan, “Sevr, Gümrü ve Lozan Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu”, Uluslar arası Türk-Ermeni Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri (27-28 Kasım 2001), Ankara, 2003, s. 65.

¹³ Kazım Karabekir’in “Doğu Harekâtı” Ermenistan’daki iç siyasi durumu daha da karmaşık hale getirmiş, Ohancanyan Kabinesi istifa etmiş, ondan sonra gelen Vratzian Kabinesi de devam edememiş, Ermenistan’da bir iç savaş çıkmaması için Vratzian kabinesi Bolşevik İhtilal Komitesi ile görüşmelere başlamış ve Ermenistan’da yeni bir kabine teşekkül etmişti. Recep Karacakaya, Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923), İstanbul, 2005, s. 389.

¹⁴ Salahi, R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Açılışı’ndan Lozan Antlaşması’na Kadar, Ankara, 1991, s. 35-36.

¹⁵ Mehmet Okur, Milli Mücadele’de Karadeniz Bölgesi’ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri, Ankara, 2006, s. 72.

¹⁶ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz II, s. 210-211; Serpil Sürmeli, Türk – Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara, 2001, s. 637-662.

¹⁷ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz II, s. 210-211.

¹⁸ Stefanos Yerasimos, Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923), İstanbul, 2000, s. 206-213.

¹⁹ Soysal, Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları I. s. 32-40.

²⁰ Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981, s. 346; Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, Ankara, 1982, s. 186-190; Soysal, Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları I, s. 32.

²¹ Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, 2. Kitap, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne, Ankara, 1992, s. 209.

²² Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz II, s. 226-229; Soysal, Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları, I. s. 32-37; Yerasimos, Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri, s. 302-306.

²³ Türkiye ile Sovyet Rusya arasında daha sonraki yıllarda yapılan anlaşmalarda yeni ilkeler ve koşullar getirilmekle beraber, Moskova Antlaşması geçerliliğini devam ettirmiştir. Özellikle, Sovyet Rusya 1945 yılında 1925 Türk-Sovyet saldırmazlık Paktı’nı kaldırıp da, Stalin’in ölümünden sonra yeniden Türkiye ile yakınlaşma politikası gütmeye başlayınca, sık sık Moskova Antlaşması’nın özünden ve canlılığından söz etmiştir. Soysal, Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları I, s. 31.

²⁴ Bilal N. Şimşir, Ermeni Meselesi (1774-2005), Ankara, 2005, s. 278.

²⁵ Erden, Türkiye’nin Doğu Sınırının Oluşumu, s. 148.

²⁶ Karacakaya, Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi, s. 392.

²⁷ Erden, Türkiye’nin Doğu Sınırının Oluşumu, s. 149. Nahçıvan’ın statüsü ve güvenliği ile ilgili görüşmelerde, Nahçıvan’ın sınırlarının muhafazasını temin etmek için Makû Hanlığı dâhilinde Türkiye bazı tedbirlerin alınmasını gerekli görürse Rusya müdahaleye kalkışmayacaktı. Tengirşek, Vatan Hizmetinde, s. 266.

²⁸ Erden, Türkiye’nin Doğu Sınırının Oluşumu, s. 153-154.

²⁹ Kamuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara, 1991, s. 69; A. M. Samsutdinov, Mondros’tan Lozan’a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi (1918-

1923), (Çev.: Ataol Behramoğlu), İstanbul, 1999, s. 217.

³⁰ Turan, Türk Devrim Tarihi 2, s. 210.

³¹ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz II, s. 296; Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I, s. 41.

³² Ermenilerin talepleri TBMM Hükümeti'nce reddedilmekle beraber, Ermeni halkının içinde bulunduğu açlık ve sefaletin bir nebze olsun giderilmesi için bir miktar yardım yapılmasına karar verilmiştir. Karabekir, İstiklal Harbimiz II, s. 290.

³³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 930.01.3-40.1-11-24.

³⁴ Kazım Karabekir Paşa, Rus delegasyonunun ısrarı ile Ermenilere Kulp civarından Tuz çıkarmalarına izin verilmesi ve Ani Harabeleri'nin askersizleştirmek kaydıyla Ermenistan'a bırakılması önerisini TBMM'ye iletti. Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşivi, İstiklal Harbi Katalogu, K.1165, G. 98. B. 98-2-3.

³⁵ Karabekir, İstiklal Harbimiz II, s. 290.

³⁶ Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I, s. 42-47.

³⁷ Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. s. 39-47; Turan, Türk Devrim Tarihi 2, s. 210-211.